

Л.І. СЛЮСАР, к.е.н., ст.н.с.,

Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України

ІНСТИТУТ СІМ'Ї У ПЕРЕХІДНОМУ СОЦІУМІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Сім'я є базовою передумовою функціонування соціуму [8, с. 26], первинним та основним осередком суспільства. За визначенням А.Г. Харчева, сім'я є конкретною історичною системою взаємовідносин між подружжям, між батьками та дітьми, які пов'язані шлюбними та родинними відносинами, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю; її соціальна необхідність обумовлена потребою суспільства в фізичному і духовному відтворенні населення [12, с. 75].

Сім'я є багатоаспектним соціальним утворенням, яке поєднує в собі риси соціального інституту, соціальної організації, соціальної структури та малої соціальної групи. Вона знаходиться на перетині структур при вивченні соціуму з тої чи іншої точки зору, на перетині макро- і мікроаналізу. Фундаментальна риса сім'ї – виконання ролі посередника між суспільством і особистістю, зняття протиріччя між особистістю і державою через інтереси сім'ї як автономного цілісного соціального інституту [8, с. 22]. Дослідження сім'ї як соціального інституту знаходиться на макрорівні, розкриває її значення в широкій соціальній перспективі у взаємозв'язку з іншими соціальними інститутами та соціально-економічними процесами.

Перехідний характер соціуму сучасної України детермінує трансформацію всіх соціальних і економічних інститутів суспільства, яка остаточно ще не завершена. Складні й неоднозначні процеси відбуваються і в українській сім'ї, змінюється її структура, функції, форми. Аналіз та наукова оцінка цих процесів необхідні не тільки для розуміння загальної картини майбутнього українського суспільства, соціально-економічної та демографічної структури його населення, але і для розв'язання протиріч сьогодення, розробки стратегії ефективної соціально-економічної політики, її напрямів та пріоритетів, в першу чергу стосовно сім'ї та народжуваності.

Незважаючи на актуальність „сімейної” проблематики, глибоких наукових досліджень у цьому напрямку в Україні дуже мало. Можна відзначити лише праці відомого демографа Л.В.Чуйко, які відрізняються глибиною і комплексністю [1, с. 223-382; 9; 10]. Цікавими є публікації Державного інституту проблем сім'ї та молоді [2; 6; 7], однак вони присвячені окремим, хоча і актуальним аспектам проблеми. Демографії сім'ї присвячені розділи у щорічних

аналітичних доповідях „Населення України” Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України [4; 5; 11].

Вкрай необхідним є подальше дослідження сім'ї в Україні саме як соціального інституту, який функціонує у трансформаційному суспільстві, змінюється разом із цим суспільством; і функції якого – тобто суспільно необхідні функції соціуму, які закріплені за даним інститутом – трансформуються у нових історичних умовах.

Інститут сім'ї є одним із найдавніших у суспільстві, він виконує комплекс соціально необхідних функцій, які змінювались з розвитком людства. Однак існують специфічні функції сім'ї, тобто ті, які відрізняють її від інших інститутів суспільства і є необхідними на всіх етапах його розвитку – це забезпечення фізичного (біологічного) та соціокультурного відтворення поколінь людської спільноти. До специфічних функцій сім'ї треба віднести репродуктивну (дітонародження), соціалізацію (виховання дітей) та функцію матеріального утримання дітей. Оскільки відтворення населення є основою існування будь-якого суспільства, потреба в сім'ї як соціальному інституті, який забезпечує народження і соціалізацію нових членів суспільства, існує в будь-якій цивілізації на кожному етапі її розвитку. Отже, якщо інститути суспільства – це „правила гри” цього суспільства, які забезпечують взаємовідносини між людьми, формують мотивацію їх взаємодії (за визначенням Д. Норта [3, с. 16, 37].), то сім'я забезпечує „правила гри” стосовно відтворення населення, появи та розвитку дітей як представників нових поколінь, які повинні „замінити” покоління батьків. За цими правилами існує особиста мотивація індивіда до дітонародження, чим реалізується одна з найважливіших суспільних потреб – потреба у відтворенні населення як „фізичного тіла” суспільства.

Сім'я як багатофункціональний інститут виконує ряд неспецифічних функцій: організація побуту і особистого споживання її членів, накопичення і передача власності, організація відпочинку та дозвілля, турбота про членів сім'ї, особливо недієздатних, на принципах солідарності поколінь, сімейне виробництво тощо. Ці функції мають історичний характер і з розвитком суспільства розширюються чи, навпаки,

© Л.І. Слюсар, 2007

звужуються, переходять до інших інститутів. Так, в індустріальному суспільстві функції освіти та виховання певною мірою переходять до інститутів суспільного виховання – шкіл та дитячих садків, функції організації побуту – до сфери обслуговування.

Корінна зміна принципів організації суспільного життя в сучасній Україні, її рух від централізовано керованої економіки і відповідної моделі соціуму до ринкової демократичної моделі суспільства означає трансформацію всієї системи інститутів суспільства. Складні й неоднозначні зміни відбуваються і в українській сім'ї.

Дані Всеукраїнського перепису населення 2001 р., вибіркові соціально-демографічні дослідження свідчать про зміни у структурі, розмірі, формах сімейних об'єднань в Україні:

- зменшується розмір сім'ї: середній розмір сім'ї (як домогосподарства) дорівнює 3,2 (в міських поселеннях – 3,1; сільській місцевості – 3,4), а з урахуванням осіб, що проживають самотньо, – 2,6 (в міських і сільських поселеннях відповідно 2,6 і 2,8);

- більше 25% індивідуальних домогосподарств складаються з однієї особи;

- знижується дітність української сім'ї: лише у складі 38% домогосподарств є діти до 18 років (у 1989 р. – у 56% домогосподарств) і у 64% з них – лише одна дитина;

- складні сім'ї (тобто ті, що складаються з двох чи більше шлюбних пар) не є типовими для сучасної України, вони становлять менше 4% всіх домогосподарств;

- найбільш поширений тип сім'ї в сучасній Україні – нуклеарна (проста) сім'я (тобто шлюбна пара з дітьми чи без дітей); у складі такої сім'ї або простої сім'ї з одним із батьків подружжя або іншим родичем проживає 65% населення;

- широко поширені неповні сім'ї, які складаються з матері з дітьми, іноді – з одним із її батьків, рідше – з батька з дітьми.

Отже, в Україні, як і в інших країнах, процес нуклеаризації сімей поєднується з широким розповсюдженням нових форм організації сімейного життя (*new household forms*) – неповні сім'ї з дітьми (як правило, без батька), однаки, що проживають самотньо, незареєстровані шлюбні пари. Найбільш суттєвою рисою розвитку сучасних форм сім'ї більшість західних дослідників вважає плюралізацію форм сімейного життя [13; 15], тобто їх різноманітність, яка дає можливість сучасній людині вибрати у межах системи доступних варіантів (кількість яких збільшується) модель особистого життя, як найкраще пристосована до системи її

потреб, інтересів та прагнень.

Зміни як зовнішніх форм функціонування інституту сім'ї в Україні, так і її внутрішньо-якісного змісту (тобто соціально необхідних функцій сім'ї) обумовлені комплексом складних причин:

- постіндустріальною трансформацією шлюбно-сімейних відносин, яка відбувається в усіх розвинених країнах світу, в першу чергу в європейських країнах: зниження рівня шлюбності та відповідне збільшення кількості самотніх однаків, широке розповсюдження нових форм шлюбного партнерства, особливо *cohabitation* (юридично не оформлені шлюби); нестабільність шлюбу, високий рівень розлучуваності; зниження рівня народжуваності нижче межі природного відтворення поколінь; поширеність позашлюбних народжень;

- соціально-економічною трансформацією українського суспільства, тобто принциповою зміною соціально-економічних умов життєдіяльності сім'ї;

- сучасною демографічною ситуацією в Україні, яка є гостро кризовою: погіршуються якісні та кількісні характеристики населення, деформований механізм його відтворення. Депопуляція (тобто процес зменшення чисельності населення внаслідок перевищення рівня смертності над рівнем народжуваності) супроводжується погіршенням якості населення, в першу чергу його здоров'я і життєздатності, маргіналізацією частини населення. Демографи констатують, що «існує реальна загроза перетворення демографічної кризи на національну демографічну катастрофу» [1, с. 464]. Відбувається постаріння населення;

- значним є вплив національних, культурних та релігійних особливостей і традицій на форми сімейних об'єднань та їх функціонування, про що свідчать і закордонні дослідження [14], і дослідження просторової специфіки сімейної структури населення та процесів її формування в Україні [5].

Отже, складне переплетіння впливу нових ринкових умов існування, національних традицій, наслідків соціально-економічної та демографічної криз опосередковує, трансформує прояв загальноєвропейських закономірностей постіндустріальної трансформації сім'ї в Україні. Важливо визначити, як змінюються функції сім'ї на цьому складному етапі розвитку українського суспільства.

Можна стверджувати, що інститут сім'ї в цілому продовжує виконувати свої специфічні функції – забезпечення відтворення поколінь людської спільноти. Значна більшість дітей (у 2004 р. – 79,6%, 2005р. – 78,6%) народжується у

батьків, які перебувають у зареєстрованому шлюбі. І спираючись на досвід країн Європи можна припустити, що певна частина позашлюбних народжень перепадає на батьків, які знаходяться у шлюбі, але офіційно не зареєстрованому. Традиції сімейного життя в Україні збережені: за даними Першого Всеукраїнського перепису населення, майже 90% населення про-живає сім'ями; хоча форми сімейних об'єднань є різними. Більшість українських дітей виховуються у повних сім'ях, де проживають з батьком і матір'ю.

Однак існують певні соціально-демографічні явища, сучасні масштаби яких свідчать про несприятливі умови існування сім'ї, деформацію її специфічних функцій. До цих явищ треба віднести, в першу чергу, зростання кількості неповних сімей, питома вага яких у загальній кількості сімей є настільки високою, що може оцінюватись як порушення природного середовища розвитку й виховання дітей: 27,5% сімейних осередків, де є діти, – це неповні сім'ї (у 25,4% вони складаються з матері з дітьми; 2,1% – батька з дітьми). В умовах сучасної України неповні сім'ї є соціально вразливими, значна їх частина знаходиться нижче межі бідності. Виховна функція сім'ї в цьому випадку деформована, і дітям, які зростають в них, важче у майбутньому орієнтуватись у гендерних відносинах соціуму, знайти шлюбного партнера і створити повну життєздатну сім'ю. Причинами утворення цього типу сімей є руйнація шлюбних відносин внаслідок розлучення чи овдовіння, позашлюбна народжуваність, інтенсивна зовнішня трудова міграція. Основним фактором є розлучуваність, яка є дуже високою навіть за європейськими мірками: за рівнем розлучуваності населення Україна поряд із Росією та Білорусією лідирує в Європі.

Надзвичайно гострою проблемою є маргіналізація частини сімей внаслідок таких соціальних патологій, як алкоголізм, наркоманія, насильство, які загострюються в умовах невідзначеності соціальних ідеалів суспільства, швидкого майнового розшарування населення. Це призводить до поширення такого соціально небезпечного явища, як соціальне сирітство внаслідок нехтування батьками своїх родинних обов'язків. Кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебувають у державних інтернатних закладах, перевищує 100 тисяч. Поширення дитячої безпритульності й бездоглядності є однією з найгостріших соціальних проблем сучасної України і свідчить про значні „збої” у реалізації специфічних функцій сім'ї, недосконалість й неефективність багатьох інститутів суспільства.

Однією з особливостей розвитку інституту сім'ї в період соціально-економічної трансформації є розширення і поглиблення її неспецифічних функцій. В першу чергу в умовах ринкового середовища дуже важливою є функція нагромадження і наслідування власності, яка в умовах соціалізму мала обмежену дію, регулювала відносини лише стосовно особистої власності громадян, вкрай обмеженої за розміром. Розширилась і виробнича функція сім'ї. Якщо в доіндустріальному суспільстві сім'я була основним виробничим осередком, то в індустріальному суспільстві, особливо в умовах планово керованої „одержавленої” економіки, ця її функція була зведена до мінімуму. Однак в умовах ринкової економіки, а особливо на перехідному етапі „формування її ринковості”, зростає значення дрібного товарного виробництва, яке часто функціонує на принципах сімейної кооперації: фермерське господарство, дрібна торгівля, дрібне кооперативне виробництво тощо.

В умовах економічної кризи 90-х років до сім'ї певною мірою повернулись ті функції, які вже були „делеговані” іншим інститутам суспільства. Наприклад, значне скорочення частки дітей, охоплених дитячими дошкільними закладами, у 1990-1999 рр. свідчить про кризу суспільної системи виховання підростаючого покоління і тимчасове „повернення” функції виховання дітей цього віку до сім'ї [1, с. 156-157], лише після 2000 р., з появою ознак макроекономічної стабілізації, намітилась позитивна зворотня тенденція. Зменшення обсягу побутових послуг, які були надані населенню в цей же період, свідчить про розширення сімейної функції побутового обслуговування її членів.

Треба погодитись з Л. В.Чуйко, що у перехідному суспільстві в період соціально-економічної кризи, погіршення умов життєдіяльності населення і зниження його матеріального добробуту, посилюється захисна функція сім'ї – і як осередку, де формується особливий психолого-емоційний мікроклімат зняття напруги, взаємної турботи і довіри; і як осередку, який забезпечує економічні умови для виживання найбільш вразливих верств населення. Тобто сім'я стає своєрідним амортизатором, що певною мірою забезпечує зняття напруги у відтворенні населення [1, с. 225-226].

В цілому можна стверджувати, що в перехідному соціумі сучасної України сім'я залишається важливим багатфункціональним соціальним інститутом, цілий ряд функцій якого розширюється й поглиблюється внаслідок неефективності, а іноді й кризи інших інститутів суспільства. Сім'я продовжує виконувати

свої специфічні функції – забезпечення відтворення нових поколінь людської спільноти, без яких неможливе існування суспільства в його сучасному розумінні. Водночас існує цілий ряд негативних суспільних явищ – велика чисельність дітей-соціальних сиріт, значний відсоток неповних сімей серед сімейних осередків з дітьми, нестабільність шлюбних відносин, – які можна вважати кризовими проявами, що засвідчують серйозні „збої” у механізмі реалізації основних функцій сім’ї.

Зняття протиріч між сім’єю і суспільством, особливо в складних умовах соціально-економічної й постіндустріальної трансформації, можливе лише шляхом комплексної соціально-демографічної політики, спрямованої на зміцнення інституту сім’ї на засадах інтеграції найкращих зразків сучасної ідеології сімейного будівництва в шлюбно-сімейні традиції українського народу. Необхідно, з одного боку, формування у громадській свідомості суспільних та особистих цінностей, орієнтованих на міцну, гармонійну сім’ю, відповідальне ставлення до всіх членів родини як невідмінний атрибут щастя та успіху в житті людини; а з іншого – створення соціально-економічних передумов для функціонування й розвитку сім’ї, підвищення її стабільності. Необхідна нейтралізація негативного впливу наслідків руйнування шлюбу на дітей у випадку розлучення батьків; підвищення відповідальності обох батьків за виховання й утримання дітей як в умовах стабільного шлюбу, так і у випадку його кризи, розпаду (розлучення), взяття повторного шлюбу.

Актуальним є подальше поглиблене комплексне вивчення сім’ї як інституту, який є базовою передумовою соціуму, – як подальших теоретичних розробок, так і моніторингу процесів у шлюбно-сімейній сфері. Ці дослідження повинні стати основою наукового обґрунтування соціально-демографічної політики, в першу чергу стосовно сім’ї, дітей, молоді. Кризові явища у механізмі реалізації специфічних функцій сім’ї є найгострішим викликом сьогодення, який суспільство повинно зрозуміти і на який відповідно реагувати.

Література.

1. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії. – К.: Інститут економіки НАН України, 2001. – 580 с.
2. Молода сім’я в Україні: проблеми становлення та розвитку. Тематична державна доповідь про становище сімей в Україні за підсу-

мками 2002 року. – К.: Державний комітет України у справах сім’ї та молоді; Державний інститут проблем сім’ї та молоді, 2003. – 139 с.

3. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. – М.: Фонд экономического книги „Начала”, 1997.

4. Слюсар Л. І. Зміни шлюбно-сімейної структури населення в умовах демографічного старіння // Населення України-2003. Щорічна аналітична доповідь. – К.: ІДСД НАН України, Держкомстат України, 2004, с. 43-72.

5. Слюсар Л. І. Регіональні особливості шлюбно-сімейної структури населення України та процесів її формування // Населення України-2004. Регіональні аспекти демографічного розвитку. – К.: ІДСД НАН України, Держкомстат України, 2005, с. 51-82.

6. Соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Державна доповідь про становище дітей в Україні. – К.: Український інститут соціальних досліджень, 2000. – 138 с.

7. Соціально-економічні причини насильства в сім’ї в Україні: аналіз проблем та шляхи запобігання. – К.: Державний інститут проблем сім’ї та молоді, 2004. – 144 с.

8. Социология семьи. Под ред. А.И. Антонова. – М.: ИНФРА-М, 2005 – 640 с.

9. Чуйко Л. В. Браки и разводы. – М.: Статистика, 1975. – 175 с.

10. Чуйко Л.В. Трансформація трудового потенціалу сімейних домогосподарств у контексті відтворення їх демографічного потенціалу в нових умовах // Демографічні дослідження, вип. 25. – К.: Інститут економіки НАН України, 2003, с. 145-167.

11. Чуйко Л.В. Шлюбність на розлучуваність // Населення України-2002. Щорічна аналітична доповідь. – К.: ІДСД НАН України, Держкомстат України, 2003, с. 25-46.

12. Харчев А.Г. Брак и семья в СССР. – М.: Мысль, 1979.

13. Boh K. Changing Patterns of European Family Life: A Comparative Analysis of 14 European Countries. – London and New York, Routledge, 1989.

14. Kuijsten A. Recent trends in household and family structures in Europe // Household Demography and Household Modelling/ – New York and London^ Plenum Press, 1995, p. 53-84.

15. The New Demographic Regime. Population Challenges and Policy Responses. Edited by M. Macura, A.L. MacDonald, W. Haug. – UN, New York and Geneva, 2005. – 300 p.

Статья поступила в редакцию 29.12.2006